

# Η φιλελεύθερη δημοκρατία

του Θανάση Τσακίρη

Η φιλελεύθερη δημοκρατία αναπτύχθηκε μέσα από καταστάσεις έντονων πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, εξεγέρσεων και επαναστάσεων. Οι μεσαιωνικές πολιτικές αντιλήψεις υποχωρούσαν αλλά όχι τόσο γρήγορα όπως αναμενόταν. Οι εξελίξεις και η αλλαγή άλλοτε προχωρούσαν αργά και άλλοτε επιταχύνονταν, όπως στις επαναστάσεις της Αμερικής και της Γαλλίας, το 1776 και το 1789 αντίστοιχα. Γι' αυτό οξύνονταν οι αντιπαραθέσεις του παλιού κόσμου που έχανε τα «εκ θεού» εκπορευόμενα βασιλικά και άλλα πολιτικο-κοινωνικά προνόμιά του και του καινούργιου που γεννιόταν. Οι κύριες πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις των καιρών εκείνων ήταν οι ακόλουθες:

- Μεταξύ μοναρχών και ευγενών για την έκταση της νόμιμης εξουσίας.
- Αγροτικές εξεγέρσεις ενάντια στα αβάσταχτα φορολογικά βάρη και τις επαχθείς υποχρεώσεις προς το κράτος και τους φεουδάρχες.
- Μεταξύ εμπόρων και κράτους καθώς αναπτύσσονταν οι εμπορικές συναλλαγές κι οι αγοραίες σχέσεις και εντάσσονταν στην αγορά ολόένα και περισσότερα προϊόντα και υπηρεσίες.
- Μεταξύ από τη μια μεριά της ανερχόμενης κουλτούρας της Αναγέννησης που περιλάμβανε την κλασική αθηναϊκή δημοκρατία και το ρωμαϊκό δίκαιο και από την άλλη της θεοκρατικής πολιτικής που ασκούσε η λεγόμενη «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία».
- Μεταξύ Καθολικών, Διαμαρτυρούμενων και άλλων δογμάτων εναντίον του Βατικανού.
- Η μάχη για τη σταθεροποίηση των πρώτων εθνών-κρατών και εθνικών μοναρχιών και η απολυταρχία.
- Μεταξύ κράτους και εκκλησίας για τη διαμόρφωση των όρων και τρόπων ζωής και θανάτου των ανθρώπων.

Από το 14<sup>ο</sup> ως και τον 18<sup>ο</sup> αιώνα κυριάρχησαν δύο τύποι πολιτικών καθεστώτων. Από τη μια οι «απόλυτες μοναρχίες» (Γαλλία, Πρωσία, Ρωσία, Αυστρία, Ισπανία) κι από την άλλη οι «συνταγματικές μοναρχίες» και «πολιτείες» (Republics).

Η πραγματική εξουσία των απολυταρχικών μοναρχιών είναι ουσιαστικά η σημαντική ενίσχυση της «δημόσιας εξουσίας» από τα πάνω. Ο Γάλλος βασιλιάς Λουδοβίκος 15<sup>ος</sup> έλεγε χαρακτηριστικά: «Η κυρίαρχη εξουσία ενσαρκώνεται μόνο στο πρόσωπό μου, η δε ύπαρξη και εξουσία των δικαστηρίων απορρέει από εμένα... Η νομοθετική εξουσία, που ούτε υπόκειται σε άλλους ούτε μοιράζεται με άλλους, ανήκει σ' εμένα, και τα δικαιώματα και τα συμφέροντα του έθνους υποχρεωτικά ταυτίζονται με τα δικά μου και επαφίενται στην κρίση μου και μόνο».

Η νομιμότητα του μονάρχη βασιζόταν στα «ελέω θεού» δικαιώματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι το πολιτικό σύστημα ήταν θεοκρατικό. Εκείνο το σημείο που κυριαρχεί στη φάση αυτή είναι η αξίωση για υπέρτατη και αδιαίρετη εξουσία, δηλαδή την «κυρίαρχη εξουσία» ή «κυριαρχία». Μέσα στις μοναρχικές «αυλές» δημιουργείται ο νέος διοικητικός μηχανισμός, η κρατική διοίκηση ή αλλιώς «γραφειοκρατία».

Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Πρωσίας. Κατά την δυναστεία των Χοεντσόρλεν στην Πρωσία άκμασε το λεγόμενο «υπουργικό αρχέτυπο». Έτσι αυξήθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό η εμπλοκή του κράτους σε πληθώρα δραστηριοτήτων.

Αυτή η συγκεντρωτική δομή του κράτους περιόριζε τις κοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές και νομικές αποκλίσεις στο εσωτερικό του, ενώ ταυτόχρονα αυξάνονται οι αποκλίσεις αυτές μεταξύ των κρατών. Όμως, πέρα από τον καταναγκασμό, το κράτος έπρεπε να στηριχτεί σε νέες δομικές και θεσμικές ρυθμίσεις. Αυτές οι νέες ρυθμίσεις αποσκοπούν στην απόσπαση της αποδοχής και συναίνεσης των κυβερνώμενων, καθόσον ότι το κράτος εξαρτιόταν πλέον από πιο συνεργατικές μορφές κοινωνικών σχέσεων. Οι πληθυσμοί στο τοπικό επίπεδο έπρεπε να έχουν κίνητρα ώστε να εργάζονται και να συμβάλλουν στη φοροδοτική ικανότητα του κράτους. Έτσι μέσα από την ίδια την απολυταρχία θα γεννηθούν τα κινήματα του «συνταγματισμού».

Ο «συνταγματισμός» υποσχέθηκε κι επέβαλε νέες μορφές και περιορισμούς της κρατικής εξουσίας. Είναι «ένα σύνολο ιδεών, στάσεων και προτύπων συμπεριφοράς που αναπτύσσουν διεξοδικά την αρχή ότι η εξουσία της κυβέρνησης απορρέει και περιορίζεται από ένα σώμα θεμελιωδών νόμων».<sup>1</sup>

Το αντικείμενο του «συνταγματισμού» είναι το «θεσμικό γεγονός». Αντλεί από τρεις ιστορικές παραδόσεις.

1. Ο Αριστοτέλης και οι θεωρίες και η πράξη για την «πόλη-κράτος» της αρχαίας Ελλάδας προέβαλλαν μια κυβέρνηση - «θεσμικό μίγμα» ή ισορροπία μοναρχικών, αριστοκρατικών και δημοκρατικών στοιχείων και θεσμών.
2. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο όπου ο απολυταρχισμός του αυτοκράτορα αμφισβητείται και περιορίζεται από τις τάσεις δημιουργίας περιορισμένων από νομική και συνταγματική θεσμική τάξη κυβερνήσεων τόσο στην κλασική όσο και στην αναγεννησιακή περίοδο. Ήδη από το 1070 το Ρωμαϊκό Δίκαιο άρχισε να διδάσκεται στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια (το αρχαιότερο της Ευρώπης) ξεπερνώντας τα όρια της Βυζαντινής θεοκρατικής αντίληψης για την εξουσία και το δίκαιο. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν ένα σταθερό κανονιστικό πλαίσιο για τη ρύθμιση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και κυρίως της ιδιωτικής σφαίρας του αστικού δικαίου (συμβόλαια, περιουσία κ.α.). Το Ρωμαϊκό Δίκαιο εξέθρεψε την ιδέα του «φυσικού δικαίου», δηλαδή τη στήριξη των νομικών κανόνων σε «φυσικές αρχές» του λόγου (reason) αναφορικά με την ισότητα και τη δικαιοσύνη και όχι στη βούληση του νομοθέτη.
3. Μεσαιωνικό Γερμανικό Δίκαιο και φεουδαρχισμός. Ιδέα «αμοιβαίας» υποχρέωσης αρχόντων και αρχομένων που συνέβαλε στην εδραίωση της ιδέας της περιορισμένης κυβέρνησης και της συνένωσης περιοχών σε ένα κεντρικό σώμα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία «αντιπροσωπευτικών κυβερνήσεων».

Και οι τρεις ιστορικές παραδόσεις συμβάλλουν στη συγκρότηση του σύγχρονου νεωτερικού κράτος μετά τον 15<sup>ο</sup> αιώνα μ.Χ. Οι όροι της γέννησης του βρίσκονται:

---

<sup>1</sup> Fehrenbacher, Don E., (1989) *Constitutions and Constitutionalism in the Slaveholding South*. Athens, GA: University of Georgia Press, σελ. 1.

1. Στην ανάπτυξη της έννοιας της Πολιτικής ως απαλλαγμένης από καθαρά θρησκευτικές και ηθικές λογικές.
2. Στην ιδέα της Πολιτείας που περιορίζεται από τις συντεταγμένες μιας εδαφικής επικράτειας και είναι μέρος μιας διεθνούς τάξης ανεξάρτητων και κυρίαρχων κρατών.
3. Στην ιδέα της εγχώριας κυριαρχίας (internal sovereignty) ως μιας ενιαίας πηγής και διευθέτησης όλων των μορφών πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο μιας επικράτειας.
4. Στην ιδέα ότι η πολιτική οργάνωση εξυπηρετεί κοσμικούς σκοπούς, δηλαδή ότι ο σκοπός και η δικαιολόγησή του είναι να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του κράτους και του πληθυσμού του, ανεξαρτήτως του στενού ή ευρύτερου ορισμού τους.

Οι Θωμιστές φιλόσοφοι της αντι-μεταρρύθμισης συχνά θεωρούνται βασικοί θεωρητικοί θεμελιωτές του σύγχρονων συνταγματισμού, ακόμη και της δημοκρατικής θεωρίας. Παραδείγματος χάριν, ο Καρδινάλιος Robert Bellarmine (1542-1621) υμνείται γιατί υποτίθεται πως αποκάλυψε τα μυστικά θεμέλια της αληθινής δημοκρατικής σκέψης. Στους Ιησουίτες αποδίδεται η αρχική ιδέα περί «κοινωνικού συμβολαίου». Υπάρχει βάση σε αυτή την άποψη. Από αυτή την παράδοση αντλεί η συμβολαϊκή προσέγγιση της πολιτικής υποχρέωσης που κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων θα γινόταν κυρίαρχη στην πολιτική θεωρία. Ο Τζον Λοκ στις Δύο Πραγματείες περί Κυβερνήσεως εμπνέεται από τις βασικές παραδοχές των Ιησουϊτών και των Δομινικανών συγγραφέων, όπως ότι το Φυσικό Δίκαιο είναι απαρασάλευτο και οικουμενικό και το Θετικό Δίκαιο, που τελεί σε συνεχή εξέλιξη, απορρέει από τα έθιμα. Επίσης συμφωνεί ότι ο νόμος είναι «βούληση Θεού» και ότι το φυσικό δίκαιο πρέπει να καθοδηγεί κάθε νομιμοποιημένη πολιτική κοινωνία.<sup>2</sup>

Τα δικαιώματα προηγούνται της συνταγματοποίησής τους που έλαβε χώρα συντελέστηκε μέσα από τις επαναστάσεις του 17<sup>ο</sup> και του 18<sup>ο</sup> αιώνα στην Γαλλία, την Αγγλία και τη Βόρεια Αμερική και βασίζονται στην αρχαιοελληνική ελευθερία του πολίτη της πόλεως. Η χριστιανική παράδοση και η σύνδεσή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με τη φιλοσοφία του στωϊκισμού επεκτείνει, χωρίς να ολοκληρώνει, το προστατευτικό πεδίο των αρχαϊκών ελευθεριών. Οι ιδέες του στωϊκισμού για μια ισότητα των ανθρώπων θεμελιωμένη στον ορθό λόγο προσδίδουν στις αντιλήψεις για την ελευθερία, την οικουμενικότητα αλλά και τον κοσμοπολιτισμό που αποτελούν έως και σήμερα κεντρικά χαρακτηριστικά των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Στο Μεσαίωνα, η έννοια της ελευθερίας αλλάζει και προσαρμόζεται στις ανάγκες μιας κοινωνίας διαστρωματωμένης και ιεραρχημένης στη βάση των πολιτικοκοινωνικών δομών της φεουδαρχίας. Πρόκειται για μια αντίληψη της ελευθερίας ως προνομίου συντεχνιακών τάξεων. Η Magna Carta Libertatum και η Habeas Corpus Act στα κείμενά τους αντανakλούν αυτή την κατάσταση πραγμάτων. Η εξέλιξη αυτή σχηματοποιεί τα δικαιώματα ως προνόμια/αμυντικούς μηχανισμούς κατά των συγκεντρωτικών εκείνων τάσεων, που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία συγκρότησης των νεωτερικών κρατών.<sup>3</sup>

---

<sup>2</sup> Skinner Quentin (1978) *The Foundations of Modern Political Thought: Volume 2, The Age of Reformation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

<sup>3</sup> Ανθόπουλος Χ, Ακριβοπούλου Χρ. (επιμ.), (2010) *Paolo Ridola, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού*. Αθήνα Εκδ. Παπαζήση.

Η σύγκρουση των Προτεσταντών με το Παπικό κράτος έβαλε στην ημερήσια πολιτική διάταξη το ζήτημα της κοσμικοποίησης της Πολιτικής ζωής. Η πολύ σκληρή και αιματηρή τριακονταετής πολεμική περιπέτεια (1618-1648) που ανέδειξε την νέα εποχή των κοσμικών εθνών κρατών περιόρισε την ισχύ της εκκλησίας και των παρεμβάσεών της στην ζωή των ανθρώπων και στην διακυβέρνηση. Η εκκλησία θα ασκούσε πλέον το έργο της εσωτερικής-πνευματικής καθοδήγησης των ποιμένων της.

Ο ριζοσπαστικός Προτεσταντισμός του Λούθηρου και του Καλβίνου έφερνε στη σύγχρονη κοινωνία την έννοια του «ατόμου». Αυτή η βασική ιδέα θα άλλαζε τις κοινωνίες και την Πολιτική εκ βάθρων. Το άτομο γίνεται «κύριος της μοίρας του». Μπορούν, έτσι, να ανθίσουν οι συζητήσεις για νέες κοινωνικές και πολιτικές διευθετήσεις και ρυθμίσεις. Οι ανακαλύψεις των χωρών του «Νέου Κόσμου», η φύση των δικαιωμάτων των «μη Ευρωπαίων» και η σχέση Ευρώπης και Νέου Κόσμου έδωσαν ώθηση στη συζήτηση.

Η ιδέα του κράτους στη σύγχρονη δυτική σκέψη αφορά την ύπαρξη και δράση μιας απρόσωπης και προνομιούχας νομικής ή θεσμικής τάξης, που διαθέτει την ικανότητα του «διοικείν» και του ελέγχου μιας δοσμένης εδαφικής επικράτειας. Αυτή η συζήτηση δεν θα μπορούσε να διεξαχθεί στη διάρκεια του Μεσαίωνα με τις συνθήκες που επικρατούσαν. Από τις παραδόσεις της πολιτικής σκέψης η «ρεπουμπλικανική» έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην ανάπτυξη της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεωρίας.

Ο φιλελευθερισμός είναι πολιτική φιλοσοφία ή κίνημα που αποσκοπεί στην ανάπτυξη της ελευθερίας του ατόμου. Επειδή οι έννοιες της ελευθερίας (liberty ή freedom) έχουν διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους οι συγκεκριμένες πολιτικές προγραμματικές διακηρύξεις διαφέρουν κι αυτές με τη σειρά τους. Σε πρώτη φάση ο φιλελευθερισμός, που είναι κι αυτός μεταβαλλόμενος με το πέρασμα του ιστορικού χρόνου, χρησίμευε ως αίτημα για ελευθερία της επιλογής, για επικράτηση του ορθού λόγου και για ανοχή κόντρα στην τυραννία, στον απολυταρχισμό και στη μισαλλοδοξία. Ο τελικός στόχος του φιλελευθερισμού παραμένει ο ίδιος όπως και η κεντρική πεποίθηση των φιλελευθέρων πολιτικών φιλοσόφων ότι ο άνθρωπος είναι ουσιαστικά καλός εκ φύσεως και ορθολογιστής. Ο φιλελευθερισμός θεωρεί ως δεδομένο πως οι άνθρωποι διαθέτουν ορθολογική νοημοσύνη, την ικανότητα να αναγνωρίζουν προβλήματα κι έτσι να μπορούν επιτυγχάνουν τη συστηματική βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης. Το πρώτο μεγάλο στοίχημα για τους φιλελεύθερους ήταν η δημιουργία της «κοινωνίας πολιτών» ως αυτοτελούς χώρου μακριά από τις παρεμβάσεις του κράτους και της εκκλησίας. Ως «κοινωνία των πολιτών» οριζόταν η προσωπική, η οικογενειακή και η επιχειρηματική ζωή. Όλοι οι φιλελεύθεροι, ανεξαρτήτως τάσης και απόχρωσης, συμφωνούσαν στην ανάγκη ύπαρξης και υποστήριξης ενός «συνταγματικού κράτους». Συμφωνούσαν επίσης στην υποστήριξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς. Εξίσου σημαντική ήταν η διδασκαλία του φιλελευθερισμού για τα άτομα που είναι «ελεύθερα και ίσα» με «φυσικά δικαιώματα» και δεδομένα από τη στιγμή της γέννησής τους ως τη στιγμή του θανάτου τους.

..Απέναντι στο φιλελευθερισμό που συστηματοποιήθηκε ως πολιτική φιλοσοφία από τον 17ο αιώνα και ύστερα ορθώθηκε η δύναμη του συντηρητισμού ως πολιτικής φιλοσοφικής τάσης. Ο συντηρητισμός υποστηρίζει τη διατήρηση του εκάστοτε

στάτους-κβο. Ο φιλελευθερισμός που επιδιώκει την επίτευξη αυτού που θεωρεί βελτίωση ή πρόοδο επί της ουσίας επιθυμεί την αλλαγή της εκάστοτε κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Ούτε ο ατομικισμός (individualism) ούτε η πεποίθηση ότι η ελευθερία είναι πρωταρχικό πολιτικό αγαθό αποτελούν αμετάβλητους ιστορικούς νόμους. Μόνο στο δυτικό κόσμο κατά τους τελευταίους τρεις αιώνες έχουν αποκτήσει τόση σημασία ως κοινωνικοί παράγοντες που θα μπορούσαν να γίνουν ακλόνητα δόγματα. Μολονότι ο Χριστιανισμός από αρκετά νωρίς είχε στη διδασκαλία του αρκετά ψηλά την αξία της ατομικής ψυχής και η Αναγέννηση για ορισμένους κύκλους έδινε μεγάλη σημασία στον ατομικισμό ως αξία μόνο στη φάση της Μεταρρύθμισης η ανεξάρτητη ατομική πολιτική σκέψη και δράση εντυπώθηκαν ως υψηλές αξίες στη διδασκαλία των Προτεσταντών. Παράλληλα με αυτά, οι συγκεντρωτικές μοναρχίες έφεραν το ραγδαίο γκρέμισμα του φεουδαρχισμού και δίπλα στους ευγενείς των αυλών έρχονταν να καθίσουν στο τραπέζι οι ανερχόμενοι αστοί (bourgeoisie) οι οποίοι αποτελούσαν μια νέα κοινωνική τάξη που διεκδικούσε το δικαίωμα να εργάζεται και να συναλλάσσεται χωρίς περιορισμούς στην οικονομία και στην κοινωνία και να συμμετέχει στην πολιτική εξουσία σε όλα τα επίπεδα.. Ο πρώτος πολιτικός φιλόσοφος που διατύπωσε τις βασικές αρχές του φιλελευθερισμού ήταν ο Τζων Λοκ. Στη διάρκεια των επόμενων διαμορφώθηκαν διακριτά ρεύματα φιλελευθερισμού που συχνά είχαν διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προγραμματικές προτάσεις και πρακτικές συνέπειες. Ο «Κλασικός Φιλελευθερισμός» πέρα από το να τονίζει πως ο άνθρωπος είναι καλός και ορθολογιστής εκ φύσεως, αναδεικνυε τη σπουδαιότητα των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας/περιουσίας, των φυσικών δικαιωμάτων, την ανάγκη για επιβολή συνταγματικών περιορισμών και οριοθετήσεων στην κυβερνητική δράση καθώς και της ελευθερίας του ατόμου από κάθε εξωτερικό περιορισμό και καταστολή. Ο κλασικός φιλελευθερισμός άντλησε πολλές από τις αξίες και τις ιδέες του Διαφωτισμού καθώς και από τα «δόγματα» των δύο μεγάλων «αστικών» δημοκρατικών επαναστάσεων της Αμερικής (1776) και της Γαλλίας (1789), κυρίως τις πεποιθήσεις περί της τελειότητας της φυσικής τάξης και των φυσικών νόμων που πρέπει να κυβερνούν τη χώρα. Λογικά προκύπτει ότι αφού η φυσική τάξη επιφέρει την τελειότητα το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στην ελεύθερη λειτουργία της κοινωνίας. Οι βασικοί πνευματικοί εκπρόσωποι είναι ο Άνταμ Σμιθ, ο Ντέιβιντ Ρικάρντο, ο Τζέρεμι Μπένθαμ και ο Τζων Στιούαρτ Μίλλς.

Ο Κλασικός Φιλελευθερισμός θα μπορούσε να ιδωθεί ως «προστατευτική θεωρία της δημοκρατίας». Η άποψη αυτή διατυπώθηκε καθαρά στη συζήτηση για το πρώτο Σύνταγμα των ΗΠΑ από τον James Madison και τους βασικότερους θεωρητικού του αγγλικού φιλελευθερισμού Jeremy Bentham και James Mill. Η κοινή αντίληψη του αυτού ιδεολογικο-πολιτικού χώρου συνοψίζεται στα ακόλουθα: οι κυβερνώντες πρέπει να είναι υπόλογοι απέναντι στους κυβερνώμενους μέσα από πολιτικούς μηχανισμούς (μεταξύ άλλων μυστική και τακτική ψηφοφορία, συναγωνισμός μεταξύ των υποψήφιων εκπροσώπων) που παρέχουν στους πολίτες ικανοποιητικά μέσα ώστε να μπορούν να επιλέγουν, να εξουσιοδοτούν και να ελέγχουν τις πολιτικές αποφάσεις. Μέσα από αυτούς τους μηχανισμούς μπορεί να επιτυγχάνεται ισορροπία δύναμης και δικαίου, εξουσίας και ελευθερίας.

Ο Μάντισον στα κείμενα της σειράς τευχών των “Federalist Papers” (1788) υποστήριξε, όπως και ο Χομπς, ότι η Πολιτική βασίζεται στο ατομικό συμφέρον. Από το έργο του Τζον Λοκ παίρνει τη βασική ιδέα περί της προστασίας της ατομικής ελευθερίας μέσω της δημόσιας εξουσίας που από τη νομική άποψη είναι

οριοθετημένη και λογοδοτεί στους κυβερνώμενους. Τέλος από τον Μοντεσκιέ ξεσήκωσε την ιδέα της διάκρισης των εξουσιών για το σχηματισμό του νόμιμου κράτους.

Στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ το κλασικό φιλελεύθερο πρόγραμμα που περιλαμβάνει τις αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, την προστασία των πολιτικών ελευθεριών και την οικονομία της ελεύθερης αγοράς (laissez-faire). Ο φιλελευθερισμός αυτού του είδους επέδρασε στις περιπτώσεις αυτές ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Όμως, η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού επέφερε τεράστιες ανισότητες πλούτου και δύναμης οδηγώντας πολλούς στοχαστές και κυρίως μεγάλο αριθμό εργατών στην αμφισβήτηση του «φιλελεύθερου πιστεύω». Έτσι η αποτυχία του οικονομικού (κυρίως) φιλελευθερισμού να προσφέρει μια καλή ζωή στον καθένα προκάλεσε την άνοδο νέων οικονομικών και πολιτικών φιλοσοφιών, θεωριών και κοινωνικο-πολιτικών κινήματων όπως ο Μαρξισμός και το εργατικό κίνημα.

Παράλληλα, προκλήθηκε εσωτερική αναθεώρηση των φιλελεύθερων πολιτικών με αποτέλεσμα την ανάδυση του κινήματος του «φιλελευθερισμού της ευημερίας». «Φιλελευθερισμός της ευημερίας». Στα μέσα και προς τα τέλη του 19ου αιώνα, οι Βρετανοί φιλελεύθεροι φιλόσοφοι Λιοναρντ Τ. Χομπχάους και Τόμας Χ. Γκρην άρχισαν να απαιτούν από το κράτος να εμποδίζει την καταπίεση και να φροντίζει για την προώθηση πολιτικών που να έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ευημερίας για όλους. Ο Χομπχάους θεωρούσε ότι η εξέλιξη του ανθρώπινου νου σχετίζεται με την ανάπτυξη των κοινωνιών και γι' αυτό απαιτείται από την φιλελεύθερη σκέψη της εποχής να προσφέρει τις ελάχιστες ικανές και αναγκαίες συνθήκες για την αξιοπρεπή ατομική ύπαρξη. Ο Γκρην θεωρούσε πως στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού η αποτυχία παροχής βοήθειας σε ανθρώπους που βρίσκονται σε ανάγκη περιορίζει την ελευθερία τους. Έτσι δικαιολογούνται οι εξαναγκαστικοί θεσμοί του κράτους ευημερίας που απαιτεί ένα εγγυημένο κοινωνικού μίνιμουμ και ίσες ευκαιρίες. Και οι δύο ερμηνείες του φιλελευθερισμού είναι «προσδεμένες» στις επιταγές του ατομικισμού. Τα δικαιώματα των ατόμων εκλαμβάνονται ως βασικά και οι ενέργειες των εξαναγκαστικών μηχανισμών δικαιολογούνται κυρίως στο βαθμό που προάγουν αυτά δικαιώματα.

Στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία αρχικά και στις ΗΠΑ αργότερα δημιουργήθηκε το κράτος πρόνοιας και οι διάφορες παραλλαγές του (πιο «κρατικιστικό» στη Γαλλία και πιο «ιδιωτικό» στις ΗΠΑ με ενδιάμεσες μορφές σε ΜΒ και Καναδά). Η κοινωνική μεταρρύθμιση κατέστη αποδεκτή ως στόχος από τις κυβερνήσεις. Στις ΗΠΑ καθιερώθηκαν δια νόμου οι κατώτατοι μισθοί, η προοδευτική φορολόγηση και τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης με την πολιτική του New Deal που υιοθετήθηκε από το Δημοκρατικό Κόμμα επί προεδρίας Φραγκλίνου Ρούσβελτ. Στην Ελλάδα λόγω των μακρόχρονων πολεμικών συγκρούσεων μετά την ανεξαρτησία και της γενικότερης πολιτικής αστάθειας αλλά και λόγω της οικονομικής και κοινωνικής αδυναμίας και της έλλειψης ισχυρού εργατικού κινήματος δεν οικοδομήθηκε παρά ένα «υπολειμματικό» κράτος πρόνοιας με την οικογένεια να έχει επωμισθεί μέχρι σήμερα την φροντίδα και την πρόνοια που στη Δυτική Ευρώπη είναι υπόθεση του κράτους.

Συνοψίζοντας, τονίζουμε ότι:

- Το φιλελεύθερο κράτος πρέπει να είναι όσο το δυνατόν μικρότερο και να είναι τόσο ισχυρό όσο για να κατοχυρώνει και να διασφαλίζει την ατομική ελευθερία.
- Το φιλελεύθερο μοντέλο για την ιδιότητα του Πολίτη δίνει έμφαση στην τυπική ισότητα όλων των πολιτών, στα πολιτικά δικαιώματα, στο κράτος του νόμου και στην

προστασία των ατόμων από την αυθαίρετη άσκηση της κρατικής εξουσίας.

- Τα φιλελεύθερα μοντέλα δημοκρατίας δίνουν έμφαση στην έκφραση των ατομικών προτιμήσεων διαμέσου των εκλογών.
- Στο πεδίο της οικονομίας ο φιλελευθερισμός ευνοεί την ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής καθώς και στους μηχανισμούς της αγοράς για την κατανομή των πόρων βασιζόμενος στις μη εξαναγκαστικές/ελεύθερες συναλλαγές μεταξύ των ξεχωριστών παραγωγών και καταναλωτών.